

Т. К. Кваша,
н. с. відділу Державних фінансів, ДУ "Інститут економіки і прогнозування НАН України"
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1371-3531>

DOI: 10.32702/2306-6814.2024.14.130

ДОСВІД ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ США ТА СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН ДЛЯ ПОСТВОЄННОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Т. Kvasha,
Scientific Researcher, Department of Government Finance,
State Organization "Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine"

THE USA AND THE SCANDINAVIAN COUNTRIES FISCAL POLICY PRACTICE FOR THE
ECONOMY SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Мета — визначення заходів фінансової політики, які застосовувалися розвиненими країнами під час і після воєн та криз для повоєнного відновлення України. У статті розглянуто досвід США та скандинавських країн щодо інструментів фінансової політики, які застосовували означені країни під час воєн і криз та у період економічного відновлення.

Сполучені Штати Америки під час великих воєн підвищували або вводили нові податки, акцизи, збільшували державний борг шляхом випуску і продажу державних цінних паперів. Це призвело до суттєвого збільшення інфляції. У повоєнний період для стримування інфляції застосовувалися переважно монетарні інструменти — контролювалася прибутковість казначейських цінних паперів, вводилося граничне верхнє значення за довгостроковими облігаціями, підвищувалися резервні вимоги до банків тощо. Уряд контролював рівень заробітної плати, цін та державні інвестиції.

Скандинавські країни дотримуються іншого принципу у період криз і воєн — підтримка споживчого попиту, чому сприяє висока зайнятість населення. Тому значні зусилля спрямовувалися на підтримку повної зайнятості, не дивлячись на зростання боргу. Ці країни наприкінці війни та криз також мали суттєву інфляцію та значний державний борг. Для приборкання інфляції усі країни підвищували облікові ставки, вводили фіксований обмінний курс або цільову інфляцію. Політика скандинавських країн після кризи, пов'язаною з пандемією Ковіда, призвели до меншого падіння економіки у скандинавських країнах та більш швидкого відновлення.

The goal is to determine the fiscal policy measures used by developed countries during and after wars and crises for the post-war recovery of Ukraine.

The article examines the experience of the USA and Scandinavian countries regarding fiscal policy instruments used by these countries during wars and crises and during the period of economic recovery.

The United States of America increased or introduced new taxes, excise duties, and increased the national debt during major wars. During World War II, taxes financed 30.2 percent of war-related expenditures, sale of government securities financed 46 percent, and print and growth money supply financed 10.1 percent of those expenditures. The increase in government spending and a significant increase in the money supply led to a significant increase in inflation. In the post-war period, mainly monetary instruments were used to curb inflation — the yield of treasury securities was controlled, a limit value of 2.5 percent was introduced for long-term bonds, reserve requirements for banks were increased, etc. The government controlled wages, prices and public investment.

Scandinavian countries adhere to a different principle during crises and wars — supporting consumer demand. Since the Keynesian revolution of the 1930s, the stabilization of aggregate demand has been considered as one of the main tasks of the fiscal policy of these countries, which is facilitated by the high employment of the population. Therefore, significant efforts were directed to maintaining full employment, despite the growth of debt. These countries at the end of the war and crisis also had substantial inflation and significant public debt. To curb inflation, all countries raised interest rates, introduced a fixed exchange rate or an inflation target. Nordic policies after the crisis related to the Covid pandemic have led to a smaller economic downturn in the Nordic countries and a faster recovery.

Further research is planned to be directed to the search for other, in addition to the considered, fiscal policy instruments that contribute to the post-war recovery of the economy.

*Ключові слова: фінансова політика, податки, повна зайнятість, повоєнне відновлення.
Key words: fiscal policy, taxes, full employment, post-war recovery.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

У майбутньому країни світу стикатимуться з низкою економічних викликів, які виникають, зокрема, через потреби адаптуватися до старіння населення, впоратися зі зміною клімату та посилити обороноздатність. Як і в останні роки людство, імовірно, опиниться під впливом великих непередбачуваних подій, подібних глобальній фінансовій кризі 2008—2009 років, пандемії 2020—2021 років, війні Російської Федерації проти України, а також подальшим енергетичній та інфляційній кризам. Уроки, які можна винести з попереднього досвіду щодо того, як покращити формування економічної політики під час і після кризи, можуть допомогти уряду сформувати адекватну політику.

Фіскальну та грошово-кредитну політику, яка застосовувалася під час пандемії COVID-19, порівнюють з політикою, яку часто застосовують під час воєн. Інфляція часто зростає під час воєн, значне грошове фінансування значного збільшення урядових витрат були характерною рисою більшості великих війн і ключовим фактором інфляції. Це ж сталося на другому році пандемії внаслідок раптового, великого збільшення державних витрат, як фінансова відповідь на COVID-19. Тому політику відновлення після воєн та пандемії розглядають синхронно. До того ж історичні дані показують, що післявоєнні періоди можуть бути руйнівними, з різкими коливаннями економічної активності та інфляції, і що швидке відновлення цінової стабільності потребує перекалібрування фінансової та монетарної політики.

З огляду на триваючу війну в Україні, пов'язані з нею геополітичні потрясіння та енергетичну кризу, досвід зарубіжних країн із фінансової політики щодо реформ та подальших результатів цієї політики є особливо доречним для нашої країни.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Фіскальну та грошово-кредитну політику, запроваджену під час пандемії COVID-19, часто порівнюють із такою, що часто застосовується під час воєн — у США [1, 2], скандинавських та європейських країнах [3, 4, 5 тощо].

Питання використання комбінації інструментів монетарної та фінансової (або змішаної) політики досліджують Т. Девід і Е. Ліпер [6, 7], Ф. Б'янкі та К. Ілут [8], Ф. Б'янкі та Л. Мелозі [9], Л. Райхлін, Дж. Рікко та М. Тарбе [10].

Іншим поширеним питанням публікацій є питання впливу невизначеності фінансової політики на бюджетний дефіцит, високе співвідношення державного боргу до ВВП і високі темпи інфляції після воєн [11, 12, 13 та ін.]. Робиться висновок, що паралель між фінансовою політикою та інфляційними очікуваннями у між- та післявоєнний періоди очевидна.

Також аналізуються зростання прогресивного оподаткування під час світових війн і заклик до справедливого розподілу їхнього тягаря [14], досвід Сполученого Королівства у вирішенні проблеми високого співвідношення державного боргу до ВВП після великих війн [15], досвід інших країн щодо заходів фінансової політики під час і після воєн [16, 17, 18].

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Метою даної статті є визначення заходів фінансової політики, які застосовувалися розвиненими країнами під час і після воєн та криз для повоєнного відновлення України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Однією з важливих стратегій у країні є фінансова політика, функція уряду в якій полягає у регулюванні економічної діяльності з метою підвищення її ефективності, підтримки стабільності та добробуту народу.

З часів кейнсіанської революції, починаючи з 1930-х років, стабілізація сукупного попиту розглядалася як одне з основних завдань фінансової політики, хоча акцент на цьому змінювався з часом, з піком довіри до фінансової політики у 1950-х і 1960-х роках, після чого був спад протягом десятиліть до глобальної фінансової кризи у 2008—2009 роках, а потім знову більш оптимістичні погляди на цю політику протягом останнього десятиліття.

Недавній досвід пандемії у 2020—2021 роках та наступної енергетичної кризи у 2022—23 роках вказує на іншу важливу роль фінансової політики, лише частково пов'язану зі стабілізацією сукупного попиту: забезпечення страхування доходів домогосподарств. Ця роль, ймовірно, буде важливою і в майбутньому, враховуючи підвищені ризики несприятливих кліматичних явищ і геополітичної напруженості, що може призвести до різноманітних перебоїв у постачанні та, у гіршому випадку, до відкритого військового конфлікту [19].

У своєму дослідженні А. Фатуррахман [20] назвав метою фінансової політики підтримку національної економіки, зокрема виробництва, споживання, інвестицій, можливостей працевлаштування та стабільність цін, що означає, що державні фінанси важливі не лише для фінансування звичайних урядових завдань, але й як "засіб" для досягнення цілей розвитку, економічного зростання, стабільності та розподілу доходів.

Фінансова політика включає кроки уряду із внесення змін у сфері оподаткування та державних витрат з метою подолання наявних економічних проблем [21]. Інструменти фінансової політики стосуються державного бюджету — його доходів і видатків, які уряд може регулювати за допомогою фінансової політики. Зовнішні запозичення можуть збільшити наявний капітал в країні та використані для підтримки економічного зростання або зростаючих витрат уряду у кризові періоди і, таким чином, вони є альтернативним джерелом фінансування урядових витрат. Тому третім інструментом фінансової політики можна вважати управління зовнішнім боргом.

Різні країни у кризові періоди використовували переважно або податкові, або видаткові інструменти. Так, Сполучені Штати Америки під час великих воєн — громадянської, першої та другої світових — підвищували або вводили нові податки, а скандинавські країни, зокрема Швеція, регулювали видаткову частину бюджету країни. Всі країни також поєднували фінансову політику із монетарною.

Сполучені Штати Америки.

Основні війни США після Громадянської війни характеризувалися різким збільшенням державних витрат, підвищенням рівня федерального боргу, значним грошовим уповільненням та інфляцією. Фінансове домінування, яке можна розглядати як грошову підтримку державних витрат для закупівлі військових матеріалів і виплат військовослужбовцям, було характерною рисою більшості великих воєн. "Війна" з COVID-19 також характеризувалася винятковою грошовою компенсацією — державні витрати під час пандемії в основному складалися з трансфертних платежів домогосподарствам і компаніям, щоб допомогти їм подолати безробіття та втрату доходів.

Громадянська війна 1861—1865 років. Федеральний (союзний) уряд фінансував воєнні витрати за допомогою різних форм оподаткування. Були збільшені тарифні ставки на імпортовані товари та введені нові податки на доходи і різноманітні вітчизняні товари. Закон про внутрішні доходи 1862 року створив Бюро внутрішніх доходів і передбачив нові акцизи на товари та низку інших податків; наступний акт про доходи у 1864 р. підвищив ставки податків і штрафи за недотримання законодавства про оподаткування.

Незважаючи на те, що податки покривали суттєву частину витрат федерального уряду під час війни, більша частка була фінансована боргом, у тому числі за рахунок безпроцентного боргу, випущеного дрібними номіналами, який зазвичай називають "зеленими". Зелені банкноти можна було використовувати для сплати податків, погашення приватних боргів і купівлі процентних облігацій, дозволених тим самим законодавством, але їх не можна було обміняти на золото чи срібло. Загалом уряд випустив 430 мільйонів доларів США, що становить приблизно третину загальної грошової маси [22]. На додаток до зелених доларів, федеральний уряд випустив великі боргові зобов'язання з відсотками.

Збільшення грошової маси було прямим результатом фінансування урядом своїх витрат у воєнний час. Грошовий запас перестав збільшуватися, коли війна закінчилася і державні витрати скоротилися. Золотий і срібний стандарт був призупинений під час війни, що дозволило уряду розширити пропозицію грошей без металевого забезпечення грошей. Закон про відновлення 1875 року зобов'язав повернутися до золотого стандарту у 1879 році за курсом долара до Громадянської війни. Сполучені Штати залишалися на золотому стандарті до Першої світової війни. У цю епоху федеральний уряд зазвичай мав профіцит бюджету, а фінансова політика мала лише обмежений вплив на грошову базу.

Перша світова війна. Штати вступили в конфлікт на початку 1917 року. 11 листопада 1918 року було підписано перемир'я, яке припинило конфлікт.

Витрати федерального уряду різко зросли після вступу Сполучених Штатів у війну, які Конгрес намагався компенсувати новими акцизними податками через Закон про військові доходи 1914 року. Закон про доходи 1916 року стягував додаткові акцизи, збільшив податки на прибуток домогосподарств і корпорацій та ввів податок на майно. Додаткове законодавство 1917 року ввело податок на надприбутки компаній, додатковий податок на доходи домогосподарств понад 6000 доларів

США і знову підвищило ставки податку на доходи фізичних осіб. Нарешті, Закон про доходи 1918 року (прийнятий на початку 1919 року) підвищив ставки податку на доходи, прибутки та майно.

Федеральний уряд також взяв значні позики для фінансування витрат у воєнний час. Коли Сполучені Штати вступили у війну, сума федерального боргу становила менше 5 відсотків ВВП, у 1918 році — 30 відсотків.

Резервні банки були залучені для продажу державних цінних паперів банкам і населенню, вони заохочували свої банки-члени купувати цінні папери казначейства, встановлюючи пільгові ставки дисконту на позики, забезпечені державними векселями та облігаціями.

Як і в епоху Громадянської війни, Перша світова війна призвела до значного збільшення федеральних витрат, значна частина яких була фінансована боргом, зростанням податків і підтримувалася Федеральним резервом, що призвело до значного збільшення грошової маси та інфляції. Інфляція почала зростати ще до вступу Сполучених Штатів у війну. З 1917 по 1920 рік вона досягла свого піку у понад 20 відсотків і в середньому перевищувала 10 відсотків на рік, незважаючи на державний контроль над цінами. Банки підвищували у цей період свої облікові ставки. Дефіцит державного бюджету змінився невеликим профіцитом після 1920 року, грошово-кредитна політика різко посилилася, рівень цін впав, а економіка пережила помірно-серйозну рецесію.

Фіскальна політика не була найважливішим фактором у фазі відновлення з 1933 по 1940 роки, але вона стала найважливішим фактором після 1940 року, коли відновлення було завершено наполовину. Тоді політика відіграла важливу роль у відновленні повної зайнятості.

Друга світова війна. Уряд збільшив різні акцизи, підвищив податкові ставки та розширив базу оподаткування корпоративних і особистих доходів і спадщини. Податки фінансували 30,2 відсотка витрат, пов'язаних з війною, процентний борг — 46 відсотків, а зростання грошей фінансувало 10,1 відсотка. Порівнянні цифри для Першої світової війни становили 20,8 відсотка, 74,3 відсотка та 6,9 відсотка відповідно.

Як і під час Першої світової війни, Федеральна резервна система (ФРС) відіграла важливу роль у допомозі федеральному уряду у фінансуванні його боргу. ФРС купувала великі обсяги державних цінних паперів і підтримувала конкретну прибутковість коротко- та середньострокових казначейських цінних паперів і забезпечувала максимальну ринкову прибутковість довгострокових казначейських облігацій. 10-кратне збільшення розміру портфеля казначейства ФРС під час війни призвело до значного збільшення грошової бази на 83 %.

Величезне зростання федеральних витрат і грошової маси відбулося, коли більша частина виробничих потужностей Сполучених Штатів була спрямована на виробництво військової техніки. Це призвело б до значної інфляції, якби не введення контролю над цінами. Закон про надзвичайний контроль над цінами від січня 1942 року створив Управління з управління цінами, яке мало повноваження встановлювати граничні величини на всі ціни, окрім сільськогосподарських товарів, і систему нормування загрозливих поставок багатьох то-

варів. Контроль був особливо ефективним для стримування інфляції в період з квітня 1943 року по червень 1946 року, коли суворе дотримання обмежило вимірний рівень інфляції лише 2,3 % на рік проти 10,7 % у 1942 році.

Повоєнний період. Державні витрати під час війни та зростання грошової маси призвели до зростання попиту домогосподарств у той час, коли споживчі товари були дефіцитом. Виробництво споживчих товарів швидко зросло після війни, але фіскальна та монетарна політика також стали жорсткішими. Остання велика операція державного фінансування відбулася у 1945 році. Фіскальний дефіцит різко скоротився у 1946 році, а федеральний бюджет був із профіцитом протягом 1947–49 років. ФРС продовжувала контролювати прибутковість казначейських цінних паперів, яка залишалася на рівні або нижче порогового значення, незважаючи на рівень інфляції у 20 відсотків. Принаймні частково у відповідь на високу інфляцію ФРС скасувала прив'язку казначейства до вексельної ставки в липні 1947 р. Проте прив'язки до інших коротко- та середньострокових цінних паперів, а також стеля у 2,5 відсотка за довгостроковими облігаціями, були збережені. ФРС підвищила резервні вимоги до банків і знову запровадила правила військового часу щодо споживчих кредитів у розстрочку у 1948 році. Темпи зростання грошової маси сповільнилися і стали негативними на початку 1948 року. Після легкого спаду у 1949 році як рівень цін, так і грошова маса почали зростати на початку 1950 років. Дохідність казначейських векселів також почала зростати, і ФРС здійснила покупки на відкритому ринку, щоб запобігти росту прибутковості на середньострокові та довгострокові казначейські облігації вище своїх планів.

Початок Корейської війни у червні 1950 року призвів до збільшення витрат на оборону, і в 1950 році уряд США мав дефіцит бюджету, зросли інфляційні очікування і ФРС була змушена купувати велику кількість цінних паперів казначейства, щоб запобігти зростанню їх прибутковості вище встановленого порогу. Законодавство, прийняте у вересні 1950 року, підвищило податки на доходи підприємств і фізичних осіб, а також різні акцизи, податки покривали більший відсоток витрат, ніж під час попередніх американських війн.

Витрати на оборону збільшили видатки федерального бюджету, профіцит у 580 мільйонів доларів США у 1949 році змінився дефіцитом у 3,1 мільярда доларів США у 1950 році. Темпи зростання грошової маси та інфляція зросли.

Потім рівень інфляції поступово знизився завдяки Угоді ФРС і Міністерства фінансів із зменшення ліквідності цінних паперів Казначейства та спонукання населення зберігати більше грошей, контролю над заробітною платою та цінами.

У той же час підвищення податків і дещо жорсткіша грошово-кредитна політика, які слідували за Угодою, запобігли спалаху інфляції, яка залишалася низькою після скасування контролю — в середньому лише 0,8 відсотка протягом 1953 року та наступних десяти років. ФРС утримувалася від зміни процентної ставки в періоди, коли казначейство випускало нові боргові зобов'язання. Ера фіскального домінування змінилася монетарною політикою.

В'єтнамська війна (1961—1975 роки).

"Велика інфляція" збігалася з війною у В'єтнамі та тривала з 1965 по 1982 рік. За цей період ІСЦ зріс на 74 відсотки. Початок Великої інфляції повсюдно пов'язують із високими державними витратами, що відображає військову політику президента Джонсона — одночасне продовження війни в Південно-Східній Азії та внутрішньої "війни з бідністю", а також пом'якшувальну монетарну політику.

Федеральні витрати на оборону зросли між 1965 і 1967 роками, федеральні трансфертні платежі зросли, приблизно з 4,5 відсотка ВВП у першому кварталі 1966 року до 10 відсотків ВВП у третьому кварталі 1975 року, витрати на необоронні товари та послуги, такі як освіта чи інфраструктура, були приблизно постійними. відносно ВВП (трохи більше 3 відсотків) з 1965 по 1975 рік.

Незважаючи на збільшення державних витрат співвідношення боргу до ВВП знизилося між 1964 і 1975 роками з 39 відсотків до 25 відсотків, оскільки інфляція підштовхнула номінальний ВВП, а також зменшила реальну вартість непогашеного боргу. Проте федеральний бюджет коливався з профіциту у 0,3 % ВВП у 1969 фінансовому році, до дефіциту у 4,1 % ВВП у 1976 році. Загальні видатки федерального уряду продовжували збільшуватися після 1975 року як у номінальному, так і в реальному вираженні.

Реальні витрати на оборону досягли піку у 1968 році, а потім падали до 1975 року, перш ніж знову піднятися. Проте видатки, не пов'язані з обороною, були основним рушієм зростання федеральних витрат у другій половині 1970-х років і включали витрати на обслуговування федерального боргу. У середньому зростаючий федеральний борг на рівні 1,5 відсотка ВВП між 1962 і серединою 1970-х років, і зростання процентних ставок призвели до того, що витрати на обслуговування боргу майже подвоїлися до 2,6 відсотка ВВП до 1982 року.

На відміну від попередніх війн, інфляція не зменшилася після виходу Америки з війни з В'єтнамом, а навпаки, продовжувала зростати до більш ніж 30-річного максимуму у 1980 роках.

Кінець Великої інфляції стався, коли був запроваджений режим монетарної політики, спрямований на уповільнення зростання грошей і зниження інфляційних очікувань.

У період з 1984 по 2006 роки річна інфляція ІСЦ перевищила 5 відсотків лише одного разу, коли ціни на нафту різко зросли після вторгнення Іраку в Кувейт у 1990 році. Так само до 2020 року річний приріст грошової маси M2 ніколи не перевищував 10 відсотків. Лише після пандемії COVID-19 відновилася висока та зростаюча інфляція та швидке зростання грошей.

Реакція на COVID-19 відрізнялася від досвіду війни. Наприклад, державні витрати під час пандемії в основному склалися з трансфертних платежів домогосподарствам і компаніям, щоб допомогти їм подолати безробіття та втрату доходів, а не закупівлі військових матеріалів і виплат військовослужбовцям. І, на відміну від більшості воєн, які припиняються після перемир'я, пандемія не має чіткого кінця. Тим не менш, послаблення пандемії, економічне відновлення та зростання інфляції у 2021 році переорієнтували увагу ФРС на відновлення цінової стабільності.

Скандинавські країни.

Скандинавські країни дотримуються підходу держави загального добробуту. Економіки скандинавських країн є схожими з точки зору залежності від зовнішньої торгівлі, розміру держави загального добробуту та цілей економічної політики. Так, ще у 1942 році Данія мала більш комплексну систему соціальної політики, ніж будь-яка з інших країн.

Так звана Стокгольмська школа просувала ідею використання політики управління фіскальним попитом для стабілізації економіки протягом 1920-х років до Великої депресії та до Кейнса. Наприклад, Швеція була першою країною, яка спробувала цільовий рівень цін у 1930-х роках.

Під час економічних спадів фіскальна політика як засіб страхування потребувала більш чіткого спрямування підтримки доходу для тих, хто отримує низькі доходи, з невеликими можливостями самострахування шляхом створення буферів заощаджень. Заходи, зосереджені на стабілізації зайнятості, включали навчання на ринку праці та субсидовану зайнятість.

Найбільш нестабільний період для них — це період, який включає Першу світову війну, інфляцію у 1920-х роках, Велику депресію та Другу світову війну.

Початок 1930-х років був періодом політичних інновацій, коли сучасна політика управління попитом була вперше впроваджена на регулярній основі. Наприклад, економіка Швеції [18] зростала під час початку Великої депресії у 1929 і 1930 роках. Ситуація змінилася після краху австрійського банку Creditanstalt, що спричинило відтік капіталу та тиск на золоті резерви. Швеція була змушена відмовитися від золотого стандарту і замінити його цільовим рівнем цін. Однак період із чітким цільовим рівнем цін був коротким, і країна прийняла фіксований цільовий обмінний курс щодо британського фунта у липні 1933 року.

Після 1932 року було введено у дію Програму підтримки екстреного працевлаштування та економічної підтримки фермерів, яка фінансувалася за рахунок державних запозичень, тим самим порушуючи збалансований бюджет.

Під час і після II Світової війни були встановлені обмеження на внутрішні та міжнародні запозичення, а також встановлений фіксований обмінний курс, що фактично обмежувало здатність використовувати бюджетний баланс і процентну ставку для стабілізації економіки. З точки зору політики, Друга світова війна внесла нові політичні інновації — у 1939 році введений валютний контроль, у 1944 році парламент ухвалив принципи нової стабілізаційної програми, встановивши три цілі: низький рівень інфляції, низький рівень безробіття та низькі довгострокові процентні ставки.

Низькі процентні ставки призвели до посилення урядового контролю над ринками капіталу, кульмінацією якого став новий закон 1951 року, який надав національному Ріксбанку прямий контроль над процентними ставками комерційних банків і рішеннями щодо кредитування. Контроль над капіталом дозволив уряду вперше координувати фіскальну та монетарну політику для досягнення цілей внутрішньої політики.

1970-ті роки були періодом посилення економічних і політичних потрясінь. Орієнтація на повну зайнятість

Таблиця 1. Заходи фінансової політики у скандинавських країнах під час пандемії

		Данія	Фінляндія	Норвегія	Швеція
Ринок праці	Відпустка	Так (для компаній, які звільнили велику частину працівників)	Так (допомога по безробіттю виплачується, частково фінансується роботодавцем і працівниками)	Так (якщо фірми зіткнулися з великим шоком)	Ні
	Скорочений робочий день чи тиждень	Так (фірми можуть частково скоротити час)	Так (можливий скорочений робочий тиждень)	Так (зменшення годин повинно бути не менше 40%)	Так (нова політика, максимальне скорочення годин на 60–80%)
Домогосподарства	Вищі виплати по безробіттю			Так	Так
	Нижчі вимоги до системи соціального захисту	Так	Так	Так	Так
Фірми	Підтримка постійних витрат	Так	Так	Так	Так
	Відстрочений податок і ПДВ	Так	Так	Так	Так
	Галузева підтримка	Так	Так	Так	Так
	Підтримка самозайнятості	Так	Так	Так	Так
	Знижений податок із заробітної плати/внесок роботодавця		Так	Так (обидва)	Так

Джерело: [2].

змусила уряд порушити свої попередні правила про відсутність міжнародних запозичень і збалансований бюджет протягом бізнес-циклу. У результаті державний борг зріс з 15 відсотків ВВП у 1973 році до 60 відсотків у 1985 році. Постійна висока інфляція змусила Швецію ввести фіксований обмінний курс щодо кошика валют.

З точки зору політичних інновацій, Швеція слідувала міжнародній тенденції дерегуляції фінансових ринків із скасуванням кредитного контролю в 1985 році. Проте, замість того, щоб слідувати міжнародній тенденції монетаристської політики, Швеція спробувала визначити третій шлях поступової лібералізації ринків, залишаючись відданою повній зайнятості як головній меті політики, а не низькій інфляції.

Данія. У 1930-х роках Данія розробила всеохоплюючу схему соціального забезпечення, що фінансується податками, яка базується на соціальних правах. До 1942 року система соціального забезпечення Данії була вже добре налагоджена. Всього за рік до цього Міністерство соціальних справ відсвяткувало 50-ту річницю датської пенсії по старості (запровадженої в 1891 році), опублікувавши 400-сторінковий огляд соціального законодавства Данії. Нозробка політики була призупинена між 1942 та 1944 роками внаслідок окупації Данії Німеччиною, головною проблемою соціальної політики на той час був ризик втручання Німеччини в соціальну систему Данії [23].

У перші післявоєнні роки розглядалася можливість створення пенсії за віком на основі соціального страхування, але зрештою від неї відмовилися на користь моделі, що фінансується за рахунок податків — універсальної народної пенсії. Видання соціал-демократично-

го маніфесту 1945 року — Fremtidens Danmark (Данія за майбутнє) — виголосило повну зайнятість ключем до майбутнього [24].

Найбільш повно описані заходи Скандинавських країн із пом'якшення впливу кризи, пов'язаною з Ковідом. Уряди прийняли широкий спектр економічної політики у відповідь на стрімке погіршення економічного середовища для компаній і працівників у першій половині 2020 року. Схеми збереження робочих місць стали більш важливою частиною набору інструментів фінансової політики, ніж раніше.

Підтримка, яка надавалася ринкам праці та домогосподарствам, передусім складалася з тимчасової компенсації заробітної плати та схем збереження робочих місць/відпусток, які дозволяли фірмам тимчасово скоротити кількість

робочої сили без необхідності звільняти працівників назавжди (Таблиця 1). Також було збільшено підтримку самозайнятих осіб і покращено страхування на випадок безробіття.

Фірми різними способами отримували підтримку для своїх постійних витрат і кредитів. Рівні прямої підтримки були порівнянними в усіх чотирьох країнах, хоча вони були найнижчими у Фінляндії та найвищими у Швеції та Норвегії. Також були запропоновані податкові пільги у формі опціону для фірм щодо затримки податкових платежів, а штрафи за несвоєчасну сплату податків були зменшені. Також були знижені податки на фонд заробітної плати, особливо у Фінляндії та Швеції. Ця політика була оголошена на самому початку пандемії та застосовувалася до всіх фірм, незалежно від того, чи зазнали вони негативних потрясінь під час пандемії чи ні. Фірми у Швеції також отримали підтримку орендної плати.

Допомога муніципалітетам. Існують певні відмінності між скандинавськими країнами щодо підтримки місцевого самоврядування — від 0,2% ВВП у Данії до 2,3% ВВП у Фінляндії та Швеції. У 2020 та 2021 роках Данія компенсувала муніципалітетам додаткові витрати, пов'язані зі збільшенням потреб у прибиранні, можливостях тестування, відстеженні контактів, засобах індивідуального захисту тощо.

У Фінляндії існувало дві основні мотивації для муніципальної підтримки: по-перше, вважалося доречним, що центральна уряд візьме на себе тягар загальносистемного шоку; по-друге, оскільки охорона здоров'я у Фінляндії надавалася муніципалітетами, керівники на центральному рівні були стурбовані тим, що муніципалі-

тети ухилитимуться від своїх обов'язків у сфері охорони здоров'я, якщо додаткові витрати не будуть повністю покриті. Спочатку підтримка мала форму загальних грантів центрального уряду без будь-яких умов. Згодом систему підтримки муніципалітету було змінено — надана підтримка відображала фактичне збільшення, напр. витрат на охорону здоров'я.

Схеми страхування як для працівників, так і для компаній, допомогли зберегти наявні робочі місця та одночасно стабілізувати сукупний попит. Рівень зайнятості підвищився в усіх чотирьох країнах і був вищим у другому кварталі 2023 року, ніж у четвертому кварталі 2019 року. У всіх країнах рівень безробіття у другому кварталі 2023 року був приблизно таким же, як у четвертому кварталі 2019 року.

Компенсація пандемічного шоку трансфертами доходів і експансіоністською фіскальною політикою, спрямованою на підтримку попиту, призвела до двох речей: збільшення приватних заощаджень і сильного посткризового попиту. Тому експансіоністська фіскальна політика мала обмежений вплив на ВВП під час кризи, але натомість сприяла швидкому відновленню та подальшій високій інфляції, оскільки приватний сектор почав витрачати кошти, накопичені під час кризи. Отже, жодна скандинавська країна не змогла запобігти постпандемічному сплеску інфляції. Однак можна також стверджувати, що заходи фіскальної підтримки зменшили побоювання, що пандемічний шок спричинить спіраль рецесії, і таким чином точно нейтралізували цей результат.

Державний борг зріс у всіх 4-х країнах, але у Фінляндії найбільше: майже на 10 в.п. між 2019 і 2020 роками. Він перевищував межу боргу в 60% (як зазначено у фіскальних правилах ЄС) у 2019—2022 роках, але був значно нижчим, ніж у середньому по ЄС-27.

Для зниження інфляції скандинавські країни використовували інструменти монетарної політики — фіксований обмінний курс у Данії, цільові показники інфляції в Ісландії, Норвегії та Швеції. Фінляндія прив'язана до єврозони, тому не мала власної політики щодо інфляції. Не дивлячись на різні інструменти, динаміка інфляції була приблизно однаковою у всіх північних країнах. Це означає, що конкретний вибір режиму монетарної політики не мав значення для розвитку темпів інфляції. Також вибір інструментів монетарної політики не мав суттєвого впливу на прибутковість цінних паперів.

Порівняно з більшістю інших європейських економік падіння у скандинавських країнах було меншим, а відновлення — швидшим. Були також значно менші погіршення стану державних фінансів.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Під час воєн та криз всі країни поєднували фіскальну з монетарною політикою з переважанням фіскальних інструментів. У повоєнний період переважали монетарні інструменти, які наголошують на фіксованих правилах політики та цільових показниках пропозиції грошей для забезпечення цінової стабільності, а із фіскальних інструментів — контроль та обмеження державних видатків.

Сполучені Штати Америки під час великих воєн — громадянської, першої та другої світових — підвищували або вводили нові податки, акцизи, збільшували державний борг. Так, під час II Світової війни податки фінансували 30,2 відсотка витрат, пов'язаних з війною, борг за державними цінними паперами — 46 відсотків, а зростання грошей фінансувало 10,1 відсотка. Зростання державних витрат та значне збільшення грошової маси призвели до суттєвого збільшення інфляції.

У повоєнний період фіскальна та монетарна політика стали жорсткішими. ФРС скасувала прив'язку казначейства до вексельної ставки, контролювала прибутковість казначейських цінних паперів, ввела стелю у 2,5 відсотка за довгостроковими облігаціями, підвищила резервні вимоги до банків і запровадила правила військового часу щодо споживчих кредитів у розстрочку. Уряд контролював рівень заробітної плати, ціни та державні інвестиції.

Скандинавські країни дотримуються іншого принципу у період криз і воєн — підтримка споживчого попиту. Починаючи з кейнсіанської революції 1930-х років, стабілізація сукупного попиту розглядалася як одне з основних завдань фіскальної політики цих країн, чому сприяє висока зайнятість населення. Тому значні зусилля спрямовувалися на підтримку повної зайнятості, не дивлячись на зростання боргу.

Ці країни наприкінці криз також мали суттєву інфляцію та значний державний борг. Для приборкання інфляції усі країни підвищували облікові ставки, вводили фіксований обмінний курс або цільову інфляцію. Порівняно з більшістю інших європейських економік падіння у скандинавських країнах було меншим, а відновлення — швидшим. Були також значно менші погіршення стану державних фінансів.

Довгий перелік гіпотез щодо факторів, що впливають на післявоєнне економічне зростання, включає початковий рівень реального ВВП, рівень інвестицій та зростання інвестицій, зростання зайнятості, корпоративізм, партійний контроль і широкий спектр змін у різних категоріях державних видатків [25]. Подальші дослідження планується спрямувати на пошук інших, крім розглянутих, інструментів фіскальної політики, які сприяють повоєнному відновленню економіки.

Література:

1. Kliesen Kevin L., Wheelock David C. The COVID-19 Pandemic and Inflation: Lessons from Major US Wars. Federal Reserve Bank of St. Louis REVIEW. 2023. Vol. 105. No. 4. P. 234—260. URL: <https://files.stlouisfed.org/files/htdocs/publications/review/2023/06/03/the-covid-19-pandemic-and-inflation-lessons-from-major-us-wars.pdf> (дата звернення 30.06. 2024).
2. Lawrence H. On inflation, we can learn from the mistakes of the past — or repeat them. The Washington Post, February 3, 2022. URL: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/02/03/inflation-warning-history-lawrence-summers/> (дата звернення 30.06. 2024).
3. Calmfors Lars, Gassen Nora. Economic Policy beyond the Pandemic in the Nordic Countries. Stockholm, Sweden, Nordregio. 2024. 312 p. URL: <http://doi.org/10.6027/R2024.121403-2503> (дата звернення 30.06. 2024).

4. Bouabdallah Othman, Jacquinet Pascal, Patella Valeria. Monetary/fiscal policy regimes in postwar Europe. ECB Working Paper Series. 2023. No 2871, 59 p. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp2871~2f10ce452d.en.pdf> (дата звернення 30.06. 2024).
5. Murara Bogdan, Anghelescu Cristina, Grecu Robert Adrian. Assessing fiscal multipliers in times of crisis: evidence from selected CEE countries. *Empirical Economics*. 2023. No. 65. P. 1627—1654. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s00181-023-02407-9.pdf> (дата звернення 30.06. 2024).
6. Davig T., Leeper E. Fluctuating macro policies and the fiscal theory. *NBER Macroeconomics Annual*. 2006. P. 247-298. URL: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c11180/c11180.pdf> (дата звернення 30.06. 2024).
7. Davig, T., Leeper E. Generalizing the Taylor principle. *American Economic Review*. 2007. No. 97. P. 607-635. URL: <https://www.uio.no/studier/emner/sv/oekonomi/ECON4325/v14/pensumliste/davigleerper2007.pdf> (дата звернення 30.06. 2024).
8. Bianchi, F., Ilut C. 2017. Monetary/fiscal policy mix and agents' beliefs. *Review of economic Dynamics*. 2017. No. 26. P. 113—139.
9. Bianchi, F., Melosi L. Escaping the great recession. *American Economic Review*. 2017. No. 107. P. 1030—1058. URL: https://public.econ.duke.edu/~fb36/Papers_Francesco_Bianchi/BianchiMelosi_Escaping.pdf (дата звернення 30.06. 2024).
10. Reichlin L., Ricco G., Tarb'e M.. Monetary-fiscal crosswinds in the European Monetary Union. *European Economic Review*. 2023. No. 151. URL: <http://www.vimacro.org/wp-content/uploads/2021/08/paper-monetary-fiscal-crosswinds-emu.pdf> (дата звернення 30.06. 2024).
11. Lopez J.A., Mitchener K.J. (2020). Uncertainty and Hyperinflation: European Inflation Dynamics after World War I. *The Economic Journal*. 2021. Vol. 131, Issue 633. P. 450—475. URL: <https://doi.org/10.1093/ej/ueaa067> (дата звернення 30.06. 2024).
12. Bloom N. The impact of uncertainty shocks. *Econometrica*. 2009. Vol. 77 (3). P. 623—85. URL: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w13385/w13385.pdf (дата звернення 30.06. 2024).
13. Baker S.R., Bloom N., Davis S.J. Measuring economic policy uncertainty. *Quarterly Journal of Economic*. 2016. Vol. 131. P. 1593—1636. URL: https://scholar.google.com/scholar_lookup?title=Measuring%20economic%20policy%20uncertainty&author=S.R.%20Baker&author=N.%20Bloom&author=S.J.%20Davis&publication_year=2016&journal=Quarterly%20Journal%20of%20Economics&volume=131&pages=1593-636 (дата звернення 30.06. 2024).
14. Haffert L. War mobilization or war destruction? The unequal rise of progressive taxation revisited. *Review of international organization*. 2019. No. 14 (1). P. 59—82.
15. Crafts N. Reducing High Public Debt Ratios: Lessons from UK Experience. *Fiscal studie*, 2016. Vol. 37 (2). P. 201-223. URL: https://wrap.warwick.ac.uk/81062/1/WRAP_reducing_high_public_debt_ratios_v3.pdf (дата звернення 30.06. 2024).
16. Mommen A. Kaldor versus varga — the hungarian three-year economic reconstruction plan of 1947. *ACTA OECONOMICA*. 2017. Vol. 67. P. 157—173. URL: <https://real.mtak.hu/67225/1/032.2017.67.s.11.pdf> (дата звернення 30.06. 2024).
17. Boecking Felix. Unmaking the Chinese Nationalist State: Administrative Reform among Fiscal Collapse, 1937—1945. *Modern Asian Studies*. 2011. Vol. 45. Special Issue 02. P. 277—301.
18. Andersson Fredrik N. G. The quest for economic stability: a study on Swedish stabilisation policies 1873-2019. *Scandinavian Economic History Review*. 2023. Vol. 71 (2). P. 128-156. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/03585522.2021.1984300?needAccess=true> (дата звернення 30.06. 2024).
19. Andersen T., Holden, S., Honkapohja S. Economic Developments and Policies During the COVID-19 Crisis — Nordic Experiences. *Nordic Economic Policy Review: COVID-19 Effects on the Economy in the Nordics*. 2022. P. 13-50. Copenhagen: Nordic Council of Ministers. URL: https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/101674/Nordic+Economic+Policy+Review+2022_+COVID-19+effects+on+the+economy+in+the+Nordics.-pdf?sequence=2 (дата звернення 30.06. 2024).
20. Faturrahman A. Kebijakan Fiskal Indonesia dalam Perspektif Ekonomi Islam: Studi Kasus dalam Mengentaskan Kemiskinan. *Jurnal Ekonomi dan Studi Pembangunan*. 2012. Vol. 13, no. 1. P. 72—83.
21. Sukirno S. Pengantar Teori Makro Ekonomi. 2010. Jakarta: P.T. RajaGrafindo Persada. 458 pp.
22. Rockoff H. War and Inflation in the United States from the Revolution to the First Iraq War. *National Bureau of Economic Research Working Paper 21221*. 2015. URL: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w21221/w21221.pdf (дата звернення 30.06. 2024).
23. Beland D., Gregory P. Marchildon M., Petersen K. (2022). Translating social policy ideas: The Beveridge report, transnational diffusion, and post-war welfare state development in Canada, Denmark, and France. *Social Policy & Administration* 2022. No. 56 (2). P. 315—328. URL: <https://findresearcher.sdu.dk/ws/portalfiles/portal/191977806/spol.12755.pdf> (дата звернення 30.06. 2024).
24. Andersen L. Socialistiske okonomer og Keynes. *Arbejderhistorie*. 2022. No. 2. P. 48—65.
25. Castles Francis G. Decentralization and the post-war political economy. Discussion paper. 1999. No. 399. The Australian National University. Research School of Social Sciences. URL: <https://cbe.anu.edu.au/researchpapers/CEPR/DP399.pdf> (дата звернення 30.06. 2024).

References:

1. Kevin, L. Kliesen and Wheelock, David C. (2023), "The COVID-19 Pandemic and Inflation: Lessons from Major US Wars", *Federal Reserve Bank of St. Louis REVIEW*, vol. 105 (4), pp. 234—260, available at: <https://files.stlouisfed.org/files/htdocs/publications/review/2023/06/03/the-covid-19-pandemic-and-inflation-lessons-from-major-us-wars.pdf> (Accessed 30.06.2024).

2. Summers, L. H. (2022), "On inflation, we can learn from the mistakes of the past — or repeat them", The Washington Post, February 3, available at: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/02/03/inflation-warning-history-lawrence-summers/> (Accessed 30.06.2024).
3. Calmfors, L. and Gassen, N. S. (2024), "Economic Policy beyond the Pandemic in the Nordic Countries", Nordregio, Stockholm, Sweden. <http://doi.org/10.6027/R2024.121403-2503>.
4. Bouabdallah, O. Jacquinet, P. and Patella, V. (2023), "Monetary/fiscal policy regimes in postwar Europe", ECB Working Paper Series No 2871, available at: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp2871~2f10ce452d.en.pdf> (Accessed 30.06.2024).
5. Murara, B. Anghelescu, C. and Grecu, R. A. (2023), "Assessing fiscal multipliers in times of crisis: evidence from selected CEE countries", Empirical Economics, vol. 65, pp. 1627—1654, available at: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s00181-023-02407-9.pdf> (Accessed 30.06.2024).
6. Davig, T. and Leeper, E.M. (2006), "Fluctuating macro policies and the fiscal theory", NBER Macroeconomics Annual, pp. 247—298, available at: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c11180/c11180.pdf> (Accessed 30.06.2024).
7. Davig, T., and Leeper, E.M. (2007), "Generalizing the Taylor principle" American Economic Review, vol. 97, pp. 607—635, available at: <https://www.uio.no/studier/emner/sv/oekonomi/ECON4325/v14/pensumliste/davigleeper2007.pdf> (Accessed 30.06.2024).
8. Bianchi, F., and Ilut, C. (2017), "Monetary/fiscal policy mix and agents' beliefs", Review of economic Dynamics, vol. 26, pp. 113—139.
9. Bianchi, F. and Melosi, L. (2017), "Escaping the great recession", American Economic Review, vol. 107, pp. 1030—1058, available at: https://public.econ.duke.edu/~fb36/Papers_Francesco_Bianchi/BianchiMelosi_Escaping.pdf (Accessed 30.06.2024).
10. Reichlin, L., Ricco, G. and Tarb'e, M. (2023), "Monetary-fiscal crosswinds in the European Monetary Union", European Economic Review, vol. 151, available at: <http://www.vimacro.org/wp-content/uploads/2021/08/paper-monetary-fiscal-crosswinds-emu.pdf> (Accessed 30.06.2024).
11. Lopez, J.A. and Mitchener, K.J. (2021), "Uncertainty and Hyperinflation: European Inflation Dynamics after World War I", The Economic Journal, vol. 131, issue 633, pp. 450—475, available at: <https://doi.org/10.1093/ej/ueaa067> (Accessed 30.06.2024).
12. Bloom, N. (2009), "The impact of uncertainty shocks", Econometrica, vol. 77 (3), pp. 623—685. available at: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w13385/w13385.pdf (Accessed 30.06.2024).
13. Baker, S., Bloom, N. and Davis S. (2016), "Measuring economic policy uncertainty", Quarterly Journal of Economics, vol. 131, pp. 1593—636. available at: https://scholar.google.com/scholar_lookup?title=Measuring%20economic%20policy%20uncertainty&author=S.R.%20Baker&author=N.%20Bloom&author=S.J.%20Davis&publication_year=2016&journal=Quarterly%20Journal%20of%20Economics&volume=131&pages=1593-636 (Accessed 30.06.2024).
14. Haffert, L. (2019), "War mobilization or war destruction? The unequal rise of progressive taxation revisited", Review of international organization, vol. 14 (1), pp. 59—82.
15. Crafts, N. (2016), "Reducing High Public Debt Ratios: Lessons from UK Experience", Fiscal studie, vol. 37 (2), pp. 201—223. available at: https://wrap.warwick.ac.uk/81062/1/WRAP_reducing_high_public_debt_ratios_v3.pdf (Accessed 30.06.2024).
16. Mommen, A. (2017), "Kaldor versus varga — the hungarian three-year economic reconstruction plan of 1947", Acta oeconomica, vol. 67, pp. 157—173. available at: <https://real.mtak.hu/67225/1/032.2017.67.s.11.pdf> (Accessed 30.06.2024).
17. Boecking, Elix (2011), "Unmaking the Chinese Nationalist State: Administrative Reform among Fiscal Collapse, 1937—1945", Modern Asian Studies, vol. 45, special issue 02, pp 277—301.
18. Andersson, Fredrik N. G. (2023), "The quest for economic stability: a study on Swedish stabilisation policies 1873—2019", Scandinavian Economic History Review, vol. 71 (2), pp. 128—156, available at: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/03585522-2021.1984300?needAccess=true> (Accessed 30.06.2024).
19. Andersen, T., Holden, S. and Honkapohja, S. (2022), "Economic Developments and Policies During the COVID-19 Crisis — Nordic Experiences", Nordic Economic Policy Review: COVID-19 Effects on the Economy in the Nordics, pp. 13—50, Copenhagen: Nordic Council of Ministers, available at: https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/101674/Nordic+Economic+Policy+Review+2022_+COVID-19+effects+on+the+economy+in+the+Nordics.pdf?sequence=2 (Accessed 30.06.2024).
20. Faturrahman, A. (2012), "Indonesian Fiscal Policy from an Islamic Economic Perspective: Case Study in Alleviating Poverty", Jurnal Ekonomi dan Studi Pembangunan, vol. 13 (1), pp.72—83.
21. Sukirno, S. (2010), Introduction to macroeconomic theory, P.T. RajaGrafindo Persada, Jakarta..
22. Rockoff, H. (2015), "War and Inflation in the United States from the Revolution to the First Iraq War", National Bureau of Economic Research Working Paper 21221, available at: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w21221/w21221.pdf (Accessed 30.06.2024).
23. Beland, D. Marchildon, G. P., Mioni, M. and Petersen, K. (2022), "Translating social policy ideas: The Beveridge report, transnational diffusion, and post-war welfare state development in Canada, Denmark, and France", Social Policy & Administration, vol. 56 (2), pp. 315—328. available at: <https://findresearcher.sdu.dk/ws/portalfiles/portal/191977806/spol.12755.pdf> (Accessed 30.06.2024).
24. Andersen, L. (2002), "Socialistiske okonomer og Keynes", Arbejderhistorie, vol. 2, pp. 48—65.
25. Castles, F. G. (1999), "Decentralization and the post-war political economy", Discussion paper, vol. 399, Research School of Social Sciences, The Australian National University, available at: <https://cbe.anu.edu.au/researchpapers/CEPR/DP399.pdf> (Accessed 30.06.2024).

Стаття надійшла до редакції 02.07.2024 р.